

Istoria unei cărți de cult cu multiple valențe poetice: *Triodul*

Maria GIOSANU

Parmi les anciens livres de l'église, important pour le recherche d'évolution de la langue roumaine littéraire- on comte le Triod. C'est un livre d'office dont contenue poétique le range parmi les livres liturgiques très difficiles à être traduits. Le difficultés ont été d'ordre theologique-dogmatique et musical. C'est pourquoi il a été traduit en roumain assez tard, seulement au XVIII-ième siècle. Indispensable pour offices de la periode du Triode, l'une des tierces pars de l'année liturgique de l'église orthodoxe, le livre a été traduit plusieurs fois pendant la seconde moitié du XVIII-ième siècle. Fruit d'une prolongée et complexe évolution, qui a duré a peux près neufe siècles, l'époque d'or de la créativité byzantine, le Triode a connu un large circulation dans l'espace oriental.

Între cărțile vechi românești ce prezintă interes pentru cercetarea filologică se numără și *Triodul*, una din principalele cărți de strană în cultul ortodox ce a avut de-a lungul timpului o largă circulație sub formă manuscrisă și, ulterior, tipărită în tot spațiul românesc. Carte de strană, indispensabilă în timpul Postului Mare, înregistrează cele mai multe ediții în secolul al XVIII-lea, acest fapt mărturisind importanța ei pentru desfășurarea cultului.

I. Ce este *Triodul*?

Este o carte bisericească ce cuprinde textul cântărilor și tipicul slujbelor divine din cea mai profundă perioadă a anului liturgic, perioada *Triodului*¹. Titlul derivă din însăși structura cărții, respectiv a canonului imnografic compus din *trei cântări, ode* (< gr. *τριόδιον*). Actuala formă a cărții este rodul unei îndelungate și complexe evoluții care s-a întins pe o perioadă de aproximativ nouă secole, epoca de aur a creativității bizantine, reprezentată de melozi și poeți cu nume sonore în tradiția imnografică a Bizanțului de odinioară. Textul este structurat în două părți distincte, tipicul și imnografia care are în plus lecturi biblice și patristice. Între tipic și partea imnografică există o perfectă întrepătrundere, ambele fiind marcate de un profund caracter mistagogic, dată fiind tematica comună: pregătirea în vederea înfîlnirii tainice cu Hristos cel înviat.

¹ *Triodul* cuprinde cele zece săptămîni dinaintea Duminicii Învierii Domnului, începînd cu Duminica Vameșului și a Fariseului.

Pentru a urmări evoluția *Triodului* în timp, este necesar să facem câteva referiri la cultul liturgic al Bisericii primare (secolul al II-lea), epocă în care *Triodul* se afla într-o fază embrionară, când persecuțiile împotriva creștinilor erau o realitate cotidiană, iar ziua Învierii, intim legată de Euharistie, era singura sărbătoare bine definită. Cultul creștin, expresie a sentimentului religios, în forma sa inițială, consta în rugăciuni, lecturi biblice și recitarea psalmilor, preluați din cultul iudaic. Desfășurarea limitată a cultului era o consecință a condiției de *religio illicita* a creștinismului pînă la anul 313². După anul 330, cînd cultul capătă consistență și organizare, se stabilește *Săptămîna Mare*, sau *Săptămîna Patimilor* precizîndu-se diferențiat conținutul liturgic al fiecărei zile³.

Creația imnografică bizantină își are obîrșia în poezia siriacă și prin aceasta în poezia semitică, mai exact în psalmi, care, pentru mesajul mesianic conținut și bogăția de expresivitate, au fost acceptați fără rezerve în cultul liturgic al Bisericii. În a doua jumătate a secolului al IV-lea ia naștere cîntarea antifonică, cînd se poate vorbi de primele creații imnografice, care se manifestă înfii mai timid, apoi cu deosebită amploare. În secolul următor, ele au fost promovate în cult cu o selecție foarte strictă, deoarece imnul⁴ era înainte de toate o modalitate eficientă de stăvilire a ereziilor vremii, ce provocau tulburare în viața Bisericii.

Procesul elaborării conținutului *Triodului*, început odată cu introducerea articulațiilor fundamentale ale ciclului liturgic (imnurile-tropare și imnurile-condace alcătuite de Roman Melodul și alți poeți bizantini pentru principalele praznice și mai ales pentru *Săptămîna Mare* și ciclul lecturilor biblice⁵), s-a extins pe o perioadă foarte mare de timp, între secolele al V-lea și al XIV-lea. De-a lungul timpului și-a îmbogățit forma și conținutul, actuala structură purtînd în sine urmele principalelor faze ale formării ciclului liturgic mobil care sînt mărturiile ale îndelungatei istorii a cultului bizantin. În secolul al XII-lea la Constantinopol s-a definitivat actuala formă a *Triodului*.

În ceea ce privește centrele de elaborare a textului *Triodului*, s-a stabilit că cele două metropole ale lumii creștine, Ierusalimul și Constantinopolul, și-au adus contribuția și geniul propriu, introducînd elemente specifice a căror sinteză este evidentă atît în partea imnografică cît și în cea tipiconală a *Triodului* de astăzi; sînt prezente fastul și strălucirea solemnă cu care erau celebrate marile sărbători la Sfînta Sofia din Constantinopol, dar și caracterul auster, penitențial, potrivit ascetismului monahal palestinian și egiptean ce accentuau lectura psalmilor în detrimentul cîntării fastuoase.

² Ion Rămureanu, *Istoria Bisericii Universale*, vol. I, 2004, p. 101.

³ Makarios Simonopetritul, *Triodul explicat. Mistagogia timpului liturgic*, 2000, p. 19.

⁴ Pentru explicarea termenilor cu care operează imnografia, vezi Petre Vintilescu, *Poezia imnografică*, 1937, p. 104.

⁵ Constantin Strugariu, *Imnografia Triodului*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 5-7, 1977, p. 27.

În unanimitate, cercetătorii⁶ sînt de părere că *Triodul* este o sinteză a trei redacții: redacția palestiniană, redacția constantinopolitană – studiată și redacția constantinopolitană – nestudiată.

a) Redacția palestiniană

Lavra Sfintului Sava cel Sfințit (+532) de lângă Ierusalim rămîne în istoria creației liturgice ca loc al elaborării tipicului, sistemului de reguli ascetice și disciplinare ale Bisericii, timp de aproape un secol. În perioada ierusalimiteană, imnografi au fost preocupați de compunerea pieselor poetice pentru *Săptămîna Patimilor*, imnografia îmbogățindu-se cu o nouă specie, canonul (< gr. *kanón*)⁷ formă dezvoltată a poemului, alcătuită din două, trei, patru sau nouă ode. Raportul dintre odă și canon este aidoma celui dintre poem și epopee.

Autorul *canonului* din *Săptămîna Patimilor* este Sofronie, patriarhul Ierusalimului, însă *canonul* este apanajul melozilor de primă mărime ai școlii imnografice savaite: Andrei Cretanul (+726), autorul *Canonului cel mare*, cîntat fragmentar în prima săptămîină din *Postul Mare* și integral în săptămîina a V-a, Ioan din Damasc, Cozma din Maiuma, Andrei Pilos.

b) Redacția constantinopolitană studiată

Centrul de greutate al creației imnografice se mută în secolul al IX-lea la Constantinopol, în mănăstirea Studion, cînd biruința Bisericii asupra iconoclasmului aduce cu sine o nouă revărsare de imne. Activitatea de creație din acest centru de spiritualitate este inițiată și îndrumată de Teodor Studitul, căruia i se atribuie paternitatea canonului triodic ce a dat de fapt și numele *Triodului*. Iosif Studitul, numit și Mărturisitorul (830), compune canonul din *Duminica Fiului risipitor* și tetraodele din patru sîmbete ale *Postului Mare*. Alături de acești imnografi studiiți, mai amintim pe Nicolaie Mărturisitorul, Clement și Ciprian, din același centru de spiritualitate.

c) Redacția constantinopolitană nestudiată

Activitatea creativă imnografică din Constantinopol, ce s-a desfășurat în secolele al IX-lea și al X-lea, nu se limitează doar la grupul studiiților. În aceeași epocă, la Constantinopol, au trăit personalități care au îmbogățit corpusul cîntărilor triodice prin piese valoroase, lipsite însă de caracterul sistematic al poeziei de proveniență studiată. Merită să fie amintită aici monahia Cassiana (Cassia)⁸ căreia îi datorăm creații poetice de o tulburătoare frumusețe și profunzime mistică ce trădează un caracter energetic și sensibil în același timp, ca de pildă imnul–slavă *Doamne, femeia*.

Ultima fază a elaborării textului triodic se situează între secolele al X-lea și al XII-lea, cînd se adaugă printre altele luminîndele⁹, creații ale împăratului bizantin

⁶ *Ibidem*, p. 28.

⁷ Petre Vintilescu, *op. cit.*, p. 91.

⁸ Pentru această informație vezi Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, 1980, p. 14.

⁹ Luminîndele sînt o categorie de stihuri izolate care se cîntă la Utrenie înainte de Laude. Se numesc astfel pentru că în vechime se cîntau în momentul în care începea să se lumineze de ziuă.

Constantin Porfirogenetul. La sfârșitul secolului al XII-lea, textul capătă o formă asemănătoare celei de astăzi nemaicunoscând modificări majore, ci doar unele adaosuri, de pildă în secolul al XIV-lea, epoca marilor dispute isihaste, este introdus *Sinaxarul* care comentează principalele momente ale *Triodului*, autor fiind Nichifor Calist Xantopol.

Cu toate că avea un profil bine conturat, multă vreme a făcut parte dintr-un corpus de imne intitulat *Tropologhion*,¹⁰ termen specific perioadei în care colecția de imne se mărginea numai la tropare. Nu se știe exact momentul când *Triodul* a constituit o carte separată de *Tropologhion*. Cu timpul s-au adăugat cântările lungi și bogate, dictate de succesiunea sărbătorilor anului liturgic, de pildă odele lui Roman Melodul. Primele ediții slavone ale cărții, apărute în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, au titlul *Triodul–Penticostar*. *Penticostarul* este perioada anului liturgic care urmează *Triodului* și care se încheie la *Rusalii*. În vechime *Penticostarul* începea de la *Florii*, imnologia perioadei cuprinse între *Florii* și *Cincizecime* constituind o prelungire a celei din *Postul Mare*. Datorită structurii imnelor pe care le conține *Penticostarul* este înfîlnit în epoca veche și sub numele de *Triod înflorit*.

II. Circulația cărții în spațiul răsăritean

Izvodite în Bizanțul de odinioară, de care cultura românească este profund legată, cărțile liturgice ce poartă girul Părinților Bisericii, sub formă de copii scrise de mînă, ajung în Țările Române, urmînd o traiectorie destul de anevoioasă, încă din perioada organizării bisericești din Ungrovlahia¹¹, fiind strict necesare desfășurării cultului liturgic. Deși Țările Române au rămas pentru multă vreme în sfera de influență a culturii slave, ctitorii statelor române, dintr-un instinct superior de cultură, au înnodat legături dincolo de lumea slavă cu Bizanțul de care depindea pe linie eclesială, canonică. După momentul istoric de la 1453 (căderea Constantinopolului), ce aduce cu sine neașteptate mutații, centrul de greutate al culturii slavone se mută în nordul Dunării, în Țările Române ai căror principii și-au asumat rolul de protectori și continuatori ai acestei moșteniri spirituale.

Printre cărțile slavone care au înregistrat o circulație foarte intensă¹² în spațiul balcanic se numără și cartea *Triodul*. În Biblioteca *Sfinții Chiril și Metodie* din Sofia se păstrează două manuscrise valoroase: *Triodul din Slepce* (secolul al XII-lea) și *Triodul din Orbele* (secolul al XIII-lea)¹³. Biblioteca din Sibiu¹⁴ deține un manuscris slavon de redacție medio-bulgară, intitulat *Triod–Penticostar* ce datează din secolul al XIII-lea. Cercetarea atentă a cataloagelor de manuscrise și a fondurilor de carte veche existente dă la iveală un număr neașteptat de mare de manuscrise slavone și românești cu textul *Triodului*, dacă avem în vedere că versiunile tipărite au apărut relativ devreme și au avut o circulație la fel de mare. Manuscrisele însă continuă să apară la scară mare și după ce iau ființă centrele tipografice, cele mai multe provenind din nordul Moldovei unde tipografiile apar mult mai fîrziu decît în Muntenia.

Vezi Pr. Prof. Dr. Ene Braniște și Prof. Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, 2001, p. 48.

¹⁰ Petre Vintilescu, *op. cit.*, p. 78.

¹¹ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Române și a vieții religioase a românilor*, vol. I, 1929, p. 28.

¹² Florin Dudaș, *Vechi cărți românești călătore*, 1987, p. 139.

¹³ Chiril Pistrui, *Unul din cele mai vechi manuscrise slave din țara noastră* în *Studii Teologice*, 1970, nr. 3-4, p. 212-229.

¹⁴ *Ibidem*, p. 225.

Prima ediție tipărită a *Triodului* în slavonă apare la Cracovia în anul 1491, un exemplar din această ediție păstrându-se în biblioteca bisericii din Scheii Brașovului, iar prima ediție în limba greacă a fost realizată la Veneția, în anul 1522. Ieromonahul Macarie, care deprinsese meșteșugul tiparului la centrul venețian, înainte de a veni la Tîrgoviște tipărește la Cetinie, în anul 1496 *Triodul înflorit*. Coresi, la cererea domnitorului Pătrașcu Vodă, realizează între 1557–1558 în atelierul din Tîrgoviște *Triodul–Penticostar*, prima ediție slavonă a *Triodului* apărută în spațiul românesc, în plină epocă a culturii slavone. Faptul că în 1578 Coresi scoate o nouă ediție a cărții dovedește că ea era foarte solicitată. Cînd activitatea tipografică este reluată la Tîrgoviște după 1653, în timpul lui Matei Basarab, protector al creștinătății ortodoxe aflată sub stăpînire turcească, soția sa, doamna Elina, plătește lucrarea de imprimare a unui *Triod* în limba sîrbă pentru călugării din Athos¹⁵.

Nu se mai cunoaște o ediție tipărită de la această dată pînă la 1697 cînd Antim Ivireanul, mitropolitul Țării Românești, publică un *Antologhion*¹⁶ în grecește, un volum masiv de 1600 de pagini, care înglobează mai multe cărți de cult printre care și *Triodul*. În anul 1700, la Buzău, episcopul Mitrofan, ucenic al mitropolitului Dosoftei, dă la lumină un *Triod* slavo-român. Cartea conține indicațiile tipiconale, *Apostolul*, *Evanghelia*, *Paremiile* și *Sinaxarul* în limba română, cîntările rămînînd în slavonă. Deși se imprimă un număr impresionant de cărți în românește, totuși *Triodul* nu apare în limba română decît după 26 de ani de la cel tipărit de Mitrofan la Buzău. În 1726 Stoica Iacovici scoate *Triodul Săptămîinii celei mari* la București. Textul integral pentru cele zece săptămîni ale *Triodului* apare în anul 1731, la Rîmnic, în timpul episcopului grec Inochentie. Această ediție se pare că a fost tipărită într-un tiraj ridicat întrucît a avut o mare circulație în spațiul românesc, actualmente aflîndu-se multe exemplare, mai ales în bibliotecile mînaștirilor.

Textele inmografice s-au tradus relativ tîrziu, în cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea, de pildă *Mineele*, care se tipăresc în românește prin eforturile grupului de cărturari constituit în jurul episcopului Filaret de la Buzău. De fapt, activitatea acestui grup de cărturari a constat în îndreptări și prelucrări ale textelor traduse din grecește și din slavonă de către episcopul Damaschin al Rîmnicului, care pînă în anul 1725, anul morții sale, tradusese în românește toate cărțile de cult¹⁷. Astfel se explică tipărirea ediției din 1700 a *Triodului*, la Buzău, de către Mitrofan, cu text bilingv, adică tipicul în românește și textul cîntărilor în slavonă.

III. *Triodul* – Lista manuscriselor

III.1. Manuscrise ale *Triodului* din fondul de manuscrise al BAR¹⁸

1. Manuscris nr. 771, începutul secolui al XIX-lea, 426 f.: «Scrieri macedo – române, ce cuprind vocabular macedo – greco – german, gramatică macedo – română și cărți religioase (*Catehism*, *Minei*, *Triod–Penticostar*)».

¹⁵ Nicolae Cartoian, *op. cit.*, p. 169.

¹⁶ BRV, tom. I, p. 347- 349. Vezi și Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 11.

¹⁷ Barbu Teodorescu, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii române literare în Mitropolia Olteniei*, 1960, nr. 9-12, p. 643.

¹⁸ Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I, 1978, vol. II, 1983, vol. III, 1987, vol. IV, 1992.

2. Manuscris rom. nr. 35, an 1735, 148 f.: conține cântări extrase din *Triod–Penticostar* și *Minei*.

3. Manuscris miscelaneu rom. nr. 4852, an 1742, 204 f. : *Triodul* (f. 1^r–128^r) și *Strasnicul, Penticostarul*.

4. Manuscris rom. nr. 3678, an 1761, 165 f.: *Triodul*.

5. Manuscris rom. nr. 138, an 1738, 584 f.: carte numită *Antologhion*, ce cuprinde cântări și tropare din *Octoih, Triod, Penticostar* și *Minei*.

6. Manuscris miscelaneu rom. nr. 5025, sfârșitul secolului al XVII–lea, 223 f.: «Parimiar», ce cuprinde paremiile *Triodului, Penticostarului* și ale *Mineelor*.

7. Manuscris miscelaneu rom. nr. 3198, an 1741, 341 f.: *Triodul* (f. 1^r–259^r), și *Penticostar, Tipic, Polieleu*.

8. Manuscris rom. nr. 5027, sfârșitul secolului al XVII–lea, 293 f.: *Triodionul*.

9. Manuscris rom. nr. 3180, a doua jumătate a secolului al XVII–lea, 256 f.: *Triodul*.

10. Manuscris miscelaneu nr. 3107, an 1705, 396 f.: «Praznicar. *Începutul Triodului* (f. 323^r–362^v) și *Penticostar, Cântări bisericești în limba slavonă*».

11. Manuscris rom. nr. 3015; mijlocul secolului al XIX–lea; 92 f.: «*Psaltichie, Cântările Triodului și ale Penticostarului*».

12. Manuscris rom. nr. 5882, sfârșitul secolului al XVII–lea; 363 f.: «*Triod–Penticostar*», scris de popa Ștefan din Galda de Jos.

13. Manuscris rom. nr. 2059, sfârșitul secolului al XVIII–lea, 58 f.; *Triodionul*.

14. Manuscris miscelaneu rom. nr. 2957, an 1801, 493 f.: *Triodion* (f. 330–397) și Traducere din slavă a ierodiaconului Gherasim, în mănăstirea Rîșca.

15. Manuscris miscelaneu slavo–român nr. 559, începutul secolului al XVIII–lea, f. 86 : f. 1–18 «*Triod slavo–român* ».

16. Manuscris rom. nr. 759, an 1717, 220 f.: *Triodionul*.

III.2. Manuscrise ale *Triodului* din fondul de manuscrise al Bibliotecii Patriarhiei Române¹⁹

1. Manuscris rom. nr. 143, secolului al XVII–lea, 256 f.: *Triodul*, copist preotul Ștefan.

III.3. Manuscrise ale *Triodului* din fondul de manuscrise al Bibliotecii Mitropoliei din Sibiu²⁰ 1. Manuscris slavon nr. 1, secolul al XIII–lea, 225 f.: *Triod–Penticostar*; lipsesc începutul și sfârșitul. Textul, așezat pe o singură coloană, se caracterizează prin scriere continuă; inițial manuscrisul a avut 329 file. Lipsesc foaia de titlu, postfața și însemnări care ar putea indica numele copistului și originea manuscrisului. Particularitățile grafice conduc la ideea că autorul este un român care a folosit probabil un original sud–slav tradus din grecește, probabil pe vremea primului stat bulgar. Este copiat, se pare, într-o mănăstire din părțile nordice.

III.4. Manuscrise ale *Triodului* din fondul de manuscrise al BA R Filiala Cluj–Napoca²¹

¹⁹ Pr. Dumitru Fecioru, *Catalogul manuscriselor din Biblioteca Patriarhiei*, în *Studii Teologice*, nr. 1-2, 1965, p. 91-92.

²⁰ Chiril Pistrui, *art. cit.*, p. 212-229.

²¹ Pr. Dumitru Fecioru, *Catalogul manuscriselor din Biblioteca BAR, Filiala Cluj–Napoca*, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 1-2, 1975, p. 189.

1. Manuscris slavon nr. 8, secolul al XVI-lea, 273 f.; lipsesc începutul și sfârșitul; este scris în slava bisericească uncială.

2. Manuscris slavon nr. 9, secolul al XVI-lea; lipsesc începutul și sfârșitul.

3. Manuscris slavon nr. 29, secolul al XVI-lea: «*Triod–Penticostar*».

IV. *Triodul* – Lista edițiilor tipărite²²

1. *Triod–Penticostar* slavon, (1550) 1558, tipărit de Coresi, la Tîrgoviște. Se cunosc două exemplare: unul la BAR și unul la Biblioteca Publică din Petersburg. Ambele exemplare sînt incomplete. Se pare că acest *Triod* a conținut peste 360 de file.

2. *Triod* slavon, 1578, tipărit de Coresi, la Brașov, 291 f. nepaginate; două exemplare incomplete se află în BAR.

3. *Triod–Penticostar* slavon, 1649, Tîrgoviște, 404 f. nepaginate; Un exemplar se află în BAR.

4. *Triod*, slavo–român, 1697, Buzău.

Este menționat de V. Popp și Cipariu între cărțile tipărite în Țara Românească, însă Sbierea se îndoiește de existența lui și consideră că Cipariu îl confundă cu *Triodul* tipărit la Buzău la 1700 (Popp, *Disertație*, 70 ; Cipariu, *Analecte*, XXV și XXVIII ; Sbierea, *Mișcări culturale*, 94 ; Vezi și *BRV*, I, p. 347).

5. *Triod*, slavo–român, 1700, tipărit de către episcopul Mitrofan la Buzău, 712 f. numerotate.

6. *Triod* românesc, tipărit de către Stoica Iacovici în 1726, la București.

7. *Triod* românesc, 1731, Rîmnic

8. *Triod* românesc, 1735, Rîmnic

9. *Triod* românesc, 1742, București

10. *Triod* românesc, 1746, București

11. *Triod* românesc, 1747, Blaj

12. *Triod* românesc, 1747, Iași

13. *Triod* slavo–român, 1761, Rîmnic

14. *Triod* românesc, 1769, București

15. *Triod* românesc, 1771, Blaj

16. *Triod* românesc, 1777, Rîmnic

17. *Triod* românesc, 1780, Blaj

18. *Triod* românesc, 1782 la Rîmnic

19. *Triod* românesc, 1784, Rîmnic

20. *Triod* românesc, 1798, București

21. *Triod* românesc, 1800, Blaj

22. *Triod* românesc-nemțesc, 1804, Blaj

23. *Triod* românesc, 1813, Blaj

24. *Triod* românesc, 1816, Iași

25. *Triod* românesc, 1816, Buda

26. *Triod*, 1833, Neamț

27. *Triod*, 1847, Neamț

²² *BRV*, tomurile I, II, III, IV.

28. Triod, 1891, București
29. Triod, 1897, București
30. Triod, 1922, București
31. Triod, 1936, București
32. Triod, 1970, București
33. Triod, 2000, București.

Cărțile bisericești liturgice, *Triodul*, *Mineiele*, *Octoiul*, *Catavasierul*, al căror conținut este reprezentat în cea mai mare parte de texte cu caracter poetic, destinate cântării, au fost puțin sau aproape deloc cercetate de către filologi. Traduse relativ târziu, date fiind dificultățile teologice-dogmatice și în special muzicale, apariția lor în limba română a fost o biruință pentru cărturării de odinioară, cărora pe bună dreptate li se spune *ctitori* ai limbii române literare.

Bibliografie

- Braniște, Ene, și Braniște, Ecaterina, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Editura Diecezană, Caransebeș, 2001
- Cartoian, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*. Postfață și bibliografii finale de Dan Simionescu, prefață de Dan Zamfirescu, Minerva, București, 1980
- Dudaș, Florin, *Vechi cărți românești călătore*, Editura Sport-Turism, București, 1987
- Fecioru, Dumitru, *Catalogul manuscriselor din Biblioteca Patriarhiei*, în *Studii Teologice*, nr. 1-2, 1965
- Fecioru, Dumitru, *Catalogul manuscriselor din Biblioteca BAR*, Filiala Cluj-Napoca, în *Mitropolia Ardealului*, nr. 1-2, 1975
- Iorga, Nicolae, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, vol. I, București, 1929
- Makarios Simonopetrul, *Triodul explicat. Mistagogia timpului liturgic*. Editura Deisis, Sibiu, 2000
- Pistru, Chiril, *Unul din cele mai vechi manuscrise slave din țara noastră* în *Studii Teologice*, nr. 3-4, 1970
- Rămureanu, Ion, *Istoria Bisericească Universale*, vol. I. Ediția a II-a. Editura Institutului Biblic și de Misiune a Bisericii Ortodoxe Române, București, 2004
- Simedria, Tit, *Tiparul bucureștean de carte românească între 1740-1750*, în *Biserica Ortodoxă Română* nr. 9-10, 1965
- Simionescu D., Bianu, I, Hodoș, N., *Bibliografia românească veche, 1508- 1830*, București, vol. I, 1903, vol. II, 1910, vol. III, 1912- 1936, vol. IV, 1944
- Strugariu, Constantin, *Imnografii Triodului*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 1-2, 1965
- Ștrempel, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, vol. I, 1978. vol. II, 1983, vol. III, 1987, vol. IV, 1992
- Teodorescu, Barbu, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii române literare* în *Mitropolia Olteniei*, nr. 9-12, 1960
- Vintilescu, Petre, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*. Editura „Pace”, București, 1937